

УДК 349.42

Тетяна Курман,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ БІОТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Стаття присвячена аналізу теоретичних і правових засад використання біотехнологій в процесі сільськогосподарського виробництва за умов забезпечення його сталого розвитку, а також формулюванню на його основі висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного аграрного законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: біотехнологія, генетично модифікований організм, сільськогосподарське виробництво, сталий розвиток, біопестициди.

Постановка проблеми. Останнім часом як в Україні, так і в усьому світі у зв'язку з розвитком генної інженерії та біотехнологій все більшого поширення в процесі сільськогосподарського виробництва набуває використання результатів останніх, з'являється чимало трансгенної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження. Сьогодні Україна розглядається біотехнологічними компаніями світу як привабливий ринок вирощування і збуту трансгенної сільськогосподарської продукції та як лабораторія для проведення експериментів. Натепер, за оцінками фахівців, у різних регіонах України вирощується до 80 % генетично модифікованої сої, насаджень трансгенної кукурудзи – понад 20 %, соняшнику – 10 % тощо, а загалом під ГМ-сільгоспкультурами вже зайнято понад 1 млн. га (понад 3 % усіх сільськогосподарських угідь). Проте офіційних даних із цього приводу немає [1, с. 217, 219]. У зв'язку з цим виникає питання: чи можуть використовуватися біотехнології за умов сталого розвитку сільськогосподарського виробництва і яким чином дані відносини мають бути врегульовані?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на відносну новизну проблеми правового регулювання відносин у сфері використання біотехнологій і ГМО в процесі сільськогосподарського виробництва, її актуальність вже викликала чималий інтерес з боку наукової спільноти. Дану проблематику досліджували у своїх роботах такі вчені-правознавці, як: Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, І. В. Гиренко, В. М. Єрмоленко, В. С. Кайдашов, Т. О. Коваленко, В. В. Курзова, В. І. Курило, Л. В. Лейба, О. І. Менів, Д. С. Піддубна, О. Ю. Піддубний, Л. В. Струтинська-Струк,

В. Ю. Уркевич та ін. Однак питання правових засад використання біотехнологій саме в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва поки що залишаються не досить досліджуваними аграрно-правовою наукою, що робить їх дослідження вкрай актуальними.

Метою даної статті є аналіз теоретичних та правових засад використання біотехнологій в процесі сільськогосподарського виробництва за умов забезпечення його сталого розвитку, а також формулювання на його основі висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного аграрного законодавства у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Слід погодитися з І. І. Бочковою в тому, що розвиток біотехнологій у найширшому розумінні охоплює два етапи: стародавній і сучасний [2, с. 159]. Якщо звернутися до історії, то першими почали використовувати біотехнології ще стародавні землероби, виявивши, що додавання дріжджів до кіста дозволяє отримати м'який хліб, а виноградний сік таким чином перетворюється на вино. У такий же спосіб можна приготувати сири, пиво, кисломолочні продукти, оцет, обробити льон чи шкіру. Так людина застосувала першу біотехнологію. Надалі протягом тривалого часу біотехнологія застосовувалась лише у харчовій і переробній промисловості. Сам термін «біотехнологія» з'являється лише у 20-30-х роках минулого століття. Саме в цей час набуває значного поширення використання мікробіологічного методу боротьби зі сільськогосподарськими шкідниками [3, с. 10]. І тільки наприкінці ХХ століття можливості біотехнологій значно розши-

рилися у зв'язку з початком використання біохімічних механізмів живих організмів у тому числі й у сфері сільського господарства. Наприкінці 1980-х років американською фірмою Monsanto було розроблено перші трансгенні продукти. Через 10 років у США у продажу з'явилися перші генетично модифіковані помідори. Натепер у світі масово вирощуються ГМ-сорти переважно чотирьох видів сільськогосподарських культур: соя, кукурудза, бавовна та ріпак.

Сфера біотехнологій – це сукупність видів наукової і технічної діяльності у різних галузях суспільного буття, що включає застосування прийомів та методів використання біологічних процесів з метою задоволення потреб людини і суспільства [4, с. 41]. В Україні найбільш врегульованими з точки зору права, хоча й недостатньо, є саме відносини у сфері використання ГМО в процесі сільськогосподарського виробництва.

Використання біотехнологій, зокрема ГМО, в процесі сільськогосподарського виробництва дозволить досягти певних позитивних результатів, насамперед вирішити продовольчу проблему. Адже вчені прогнозують кількісне збільшення населення Землі. Цей процес постійно прискорюється, а проблема забезпечення продовольством щодаля загострюється. Так, станом на 2017 рік населення Земної кулі становило майже 7,3 млрд. осіб, а до 2050 року, за прогнозами ООН, має досягти 10 млрд. Кількість людей, які голодують, кожного року зростає. Враховуючи прискорені темпи виробництва та більш комфортні і менш ризиковані його умови, цілком реальним є збільшення обсягів виробництва продовольства і продовольчої сировини за допомогою біотехнологій та ГМО. Цієї думки дотримується і В. Ю. Уркевич, підкреслюючи, що застосування ГМО у виробництві сільгосппродукції та продуктів харчування дозволяє підвищити врожайність сільськогосподарських культур [5, с. 41].

Іншими позитивними наслідками використання біотехнологій можуть стати: боротьба з відходами сільгоспвиробництва за допомогою біотехнологій; розробка і використання біозасобів боротьби зі шкідниками і хворобами у рослинництві. Так, наприклад, використання біодобрив, біопестицидів та біофертилізаторів у сфері сільськогосподарського виробництва розглядається зарубіжними вченими як засіб збереження агроєкосистем та здорового довкілля. А також підкреслюється, що в таких країнах, як Індія, Канада, США, наявне окреме правове регулювання відносин з використання названих біопрепаратів [6]. В Україні, на жаль, відсутній спеціальний нормативний акт, присвяче-

ний регулюванню відносин щодо використання біопестицидів та інших біопрепаратів у сфері сільськогосподарського виробництва, що видається суттєвою прогалиною чинного аграрного законодавства. На це звертається увага і в спеціальній літературі [7, с. 5]. Біотехнології також широко використовуються й у тваринництві. Біопрепарати успішно використовуються для лікування хвороб сільськогосподарських тварин, як кормові добавки, силосні закваски тощо. Великого значення останнім часом вони набувають і у кормовиробництві. Адже мікроорганізми здатні накопичувати високий відсоток білка (до 90 %), що легко засвоюється, вітамінів, ферментів, мікроелементів та ін. При цьому їх вирощування – це автоматизований процес, що не вимагає наявності великих площ під вирощування технічних культур, а отже, економить витрати на виробництво.

Однак розвиток сучасних біотехнологій та генної інженерії має не лише позитивні сторони. Насамперед викликає певне занепокоєння те, що наслідки вживання та використання трансгенної сільськогосподарської продукції натепер остаточно не з'ясовані, адже її вживає лише перше покоління людства. Існує потенційна загроза того, що тривале вживання трансгенних продуктів може негативно вплинути на здоров'я людини, призвести до зростання онкологічних захворювань, резистентності організму до антибіотиків, важких алергічних реакцій, оскільки новий білок не повністю перетравлюється організмом і потрапляє в кров, до порушення роботи нервової системи, зору і т. п. Гостро також стоять й інші проблеми: зміни клімату; зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, наслідком яких можуть стають ризики спалахів інфекційних захворювань; знищення біорізноманіття тощо. Так, М. О. Медведєва поділяє небезпеку від використання ГМО на екологічну, біологічну та харчову [8, с. 35]. На наявність потенційних харчових, екологічних, соціально-економічних загроз від використання ГМО у вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження вказує й О. І. Менів [9, с. 1].

Отже, як видається, потрібно відійти від спрощеного розуміння біотехнологій в одному аспекті – або як позитивного, або як негативного явища, що зазвичай ми бачимо у літературі чи в Інтернеті. Біотехнології, що використовуються у сфері сільськогосподарського виробництва, доцільно класифікувати на такі види: а) біотехнології, які є корисними для людини та «дружніми» для довкілля. Наприклад, використання біопестицидів з

відповідних мікроорганізмів, які є токсичними для певних сільськогосподарських шкідників, але безпечними для людини, тварин, птахів, корисних комах тощо. Унікальність механізмів дії біопестицидів забезпечує захист від шкідників, стійких до традиційних засобів. Так, вже у 30-х роках минулого століття фермери у США почали використовувати як біопестицид мікроорганізм *Bacillus thuringiensis* (Bt), природнім середовищем якого є ґрунти, що дозволило знищувати комах-шкідників без застосування синтетичних хімічних засобів, не завдаючи шкоди ні довкіллю, ні людині, ні іншим тваринам чи рослинам; б) біотехнології, що можуть мати потенційний ризик для здоров'я людини чи довкілля, але його можна попередити за допомогою певних превентивних заходів. Для цього необхідно вбачається наявність ефективного правового механізму моніторингу та превенції щодо будь-яких можливих ризиків та несприятливих наслідків від використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві, який потрібно закріпити у законодавстві України. Так, В. Ю. Уркевич пропонує закріпити у законодавстві України й надалі послідовно гарантувати дотримання за допомогою відповідних правових засобів так званого принципу «перестороги» під час використання ГМО. Це означає, що особа, яка займається, наприклад, культивуванням ГМ-рослин, має вжити запобіжних заходів щодо непоширення ГМО на суміжні земельні ділянки тощо [10, с. 67]; в) біотехнології, що можуть мати потенційний або навіть реальний ризик для здоров'я людини чи довкілля, який передбачити, відстежити чи попередити за допомогою наявних натеper технологій та технічних засобів неможливо. Використання останніх в умовах забезпечення сталого розвитку необхідно заборонити. Адже зазначені загрози та ризики не співвідносяться з концепцією сталого розвитку, яка за основу ставить благополуччя людини і збереження довкілля не лише для теперішнього, але й для прийдешніх поколінь, органічно поєднуючи при цьому екологічний, економічний і соціальний складники.

Враховуючи викладене, особливої актуальності набувають питання належної правової регламентації відносин, які виникають у разі використання біотехнологій, зокрема ГМО, в процесі сільськогосподарського виробництва, для забезпечення безпечності трансгенних харчових продуктів рослинного і тваринного походження для споживачів. Дійсно, біотехнології – це прогрес, і ніхто не в змозі йому завадити. Проте задля забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва людство, акуму-

люючи знання і досягнення природничих, суспільних та інших наук та закріпивши їх у правовій формі, повинно використати всі ті можливі позитивні моменти, які здатне привнести використання біотехнологій у виробництво сільськогосподарської продукції. Однак одночасно право має стати на заваді всім, навіть потенційно можливим, ризикам для життя і здоров'я людини, довкілля, біорізноманіття тощо. Саме тому не можна недооцінювати ролі правових засобів у врегулюванні відносин з використання біотехнологій, зокрема ГМО, у сільськогосподарському виробництві.

Натеper в Україні відсутній спеціальний нормативний акт, присвячений регулюванню відносин щодо використання біотехнологій у сфері сільськогосподарського виробництва, що видається суттєвою прогалиною чинного аграрного законодавства. Чинне законодавство України нині врегулює лише відносини у сфері використання ГМО. Цьому присвячений Закон України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів». Цей Закон вперше врегулював вказані відносини, визначив поняття основних категорій у даній сфері, а також закріпив основні принципи державної політики в галузі поводження з ГМО (ст. 3). При цьому деякі із закріплених принципів мають декларативний характер, не маючи реального механізму реалізації, контролю та юридичної відповідальності. Це, насамперед, стосується принципу загальнодоступності інформації щодо ГМО у відкритій системі та аналогічних положень ст. 20 Закону про доступ до інформації щодо поводження з ГМО. Натеper в Україні не зареєстровано жодного харчового продукту рослинного чи тваринного походження, який містить ГМО чи був виготовлений з ГМО джерел. Слід погодитися з В. Ю. Уркевичем, що навіть побіжне ознайомлення з названим Законом дозволяє стверджувати, що його приписи мають загальний характер, не повною мірою відповідають законодавству ЄС щодо обігу ГМО, більше того, існуючі нормативні приписи майже не виконуються [10, с. 67].

Справді, цей Закон містить значну кількість прогалин, дефектів та правових колізій, а отже, потребує подальшого вдосконалення насамперед з урахуванням вимог законодавства ЄС. Зокрема, питанням регулювання генно-інженерної діяльності у відкритій системі присвячений Розділ IV даного Закону. Звертає на себе увагу той факт, що такий важливий з точки зору екологічної безпеки та забезпечення здоров'я населення

розділ Закону містить лише 2 статті (ст. 13 «Вимоги до ГМО та порядок їх вивільнення у навколишнє середовище з метою апробації (випробувань)» і ст. 14 «Державна реєстрація ГМО та встановлення обмеження щодо їх застосування»). По-друге, знов-таки доводиться констатувати декларативний характер вказаних норм та їх практичну незабезпеченість. Це стосується імперативного положення, закріпленого у ч. 3 ст. 13 цього Закону про заборону вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО без оцінки впливу на довкілля та до їх державної реєстрації. При цьому, відповідно до ст. 14 названого Закону, до продукції, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО, належать: сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі ГМО; ГМО джерела харчових продуктів; ГМО джерела кормів. Ветеринарні препарати, які містять ГМО або отримані з їх використанням, не передбачені ст. 14 Закону. Між тим це питання є крайм актуальним, адже в традиційному сільгоспвиробництві ветеринарні препарати використовуються досить активно і їх використання безпосередньо може справляти вплив на безпечність та якість сільськогосподарської продукції тваринного походження. Отже, вбачається доцільним внести доповнення до ч. 3 ст. 14 вказаного Закону щодо віднесення ветеринарних препаратів, які містять ГМО або отримані з використанням ГМО, до продукції, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО. Окремим питанням постає проблема подальшого правового регулювання ГМО після їх вивільнення у відкриту систему, що, власне кажучи, вже має місце на практиці. Чинний Закон із цього приводу не містить жодних норм, не вирішується дане питання й на рівні інших нормативно-правових актів, що так само є суттєвою прогалиною законодавства.

Так само неефективними вбачаються і норми щодо відповідальності за порушення законодавства в галузі поводження з ГМО. Згідно зі ст. 18 вказаного вище Закону, порушення вимог даного закону тягне за собою цивільну, адміністративну, дисциплінарну та кримінальну відповідальність згідно із законом. Але реального, дієвого та ефективного механізму контролю та відповідальності у вказаній сфері натеper немає. Як свідчить практика, Реєстри ГМО порожні, в них відсутня будь-яка інформація, але одночасно в Україні безконтрольно використовуються генетично модифіковані соєві концентрати, кормові добавки в птахівництві, ГМО насіння і посадковий матеріал сільськогосподарських рослин, ГМО продукція у молочній, кондитерській промисловості, про що спо-

живачі не повідомляються, і жодного випадку притягнення винних до відповідальності не зафіксовано.

Звертає на себе увагу і «розмаїття» закріплених у розділі II Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» суб'єктів, що мають забезпечувати його виконання. Відповідно до ст. 6 цього Закону його виконання забезпечують центральні органи виконавчої влади та науково-методологічний центр з питань випробувань ГМО у межах своїх повноважень і в порядку, передбаченому законодавством України. У цьому розділі Закону міститься 11 статей (на відміну, наприклад, від 2 статей у Розділі IV, який присвячено питанням регулювання генно-інженерної діяльності у відкритій системі), де закріплено низку органів регулювання з переліком їхніх повноважень у даній сфері. Дійсно, відносини з використання біотехнологій і, зокрема, ГМО в процесі сільськогосподарського виробництва є складними та багатоаспектними, звичайно виникає потреба об'єднання зусиль різних державних інституцій для їх регулювання та контролю у вказаній сфері. Проте, як видається, таке значне розпорощення функцій, у тому числі контролюючих, з такого значного кола суб'єктів без наявності єдиного об'єднуючого центру робить регулювання відносин з використання біотехнологій та ГМО у сільському господарстві неефективним та неієвим. Це підтверджує і практика, про що йшлося вище. Між тим, як зазначається у спеціальній літературі, створення єдиного спеціального державного органу, на якого на законодавчому рівні було би покладено здійснення контролю у сфері поводження з ГМО, повністю відповідало б вимогам п. 1 ст. 11 Директиви 90/219/ЄЕС від 23 квітня 1990 року про обмежене використання генетично модифікованих організмів [11, с. 196].

Таким чином, чинне законодавство України, яке регулює порядок обігу ГМО, його використання в процесі сільськогосподарського виробництва, а також подальшого обігу трансгенної сільськогосподарської продукції, містить значну кількість прогалин та правових колізій, а отже, потребує подальшого вдосконалення з урахуванням вимог законодавства ЄС. Натепер Україна на відміну від держав Європейського Союзу має недосконалу і не дуже ефективну законодавчу базу щодо поводження з ГМО, тому українські споживачі не захищені від трансгенних продуктів харчування рослинного та тваринного походження і не поінформовані щодо цього. Споживач же має бути

проінформований про всі характеристики таких харчових продуктів: про їх склад, харчову цінність, вплив на організм і т. п. – і вибір щодо споживання чи використання такої продукції зробити самостійно.

Висновки.

Правова регламентація використання біотехнологій у сфері сільськогосподарського виробництва дуже складна, оскільки охоплює широку сферу суспільних відносин, пов'язаних із захистом прав людини на життя та здоров'я, забезпеченням продовольчої безпеки, безпечністю та якістю продуктів харчування рослинного і тваринного походження, із біологічним різноманіттям, інтелектуальною власністю, етичними та релігійними переконаннями, ризиком для здоров'я людини, захистом прав споживачів, охороною довкілля та ін. Тому вкрай нагальними вбачаються як вдосконалення чинного Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», так і розробка ефективної, дієвої законодавчої бази у сфері регулювання відносин з використання біотехнологій в цілому у процесі сільськогосподарського виробництва. Порядок та правила використання біотехнологій у вказаній сфері мають знайти своє закріплення на законодавчому рівні. Як вбачається, існують два шляхи це зробити: або шляхом розробки і прийняття загального Закону України «Про біотехнології у сільському господарстві», або шляхом прийняття законодавчих актів більш вузької сфери дії – Законів «Про біопестициди» чи «Про біологічний захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» тощо. Потреба у прийнятті таких нормативних актів має зумовлюватися розвитком науково-технічного прогресу та суспільних відносин з використання окремих біотехнологій та їх результатів у сфері сільськогосподарського виробництва. Все це вбачається необхідним для того, щоб забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, виключивши усі можливі ризики для життя та здоров'я людини, довкілля, біологічного різноманіття тощо під час використання біотехнологій у виробництві сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження.

Список використаних джерел:

1. Курило В.І., Гиренко І.В. Актуальні питання державного контролю у сфері забезпечення

біобезпеки при поводженні з ГМО у світлі глобалізації проблеми збереження фіторізноманіття. Науковий вісник НУБіП. Серія «Право» / голова редкол.: Д.О. Мельничук. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 208-223.

2. Бочкова І.І. Біотехнологія як базис інноваційного розвитку держави. Правове забезпечення комерціалізації результатів досліджень і розробок: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 травня 2012 р.) / редкол.: С.М. Прилипка, Ю.Є. Атаманова, Д.В. Задихайло. Х.: НДППЗІР, 2012. С. 158-161.

3. Лещинская И.Б. Современные проблемы биотехнологии. Биотехнология вчера, сегодня, завтра : докл., 23-24 января 1989 г. / отв. ред. И.А. Коновалов. Казань: изд-во Казанского ун-та, 1990. 32 с.

4. Піддубний О.Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: перспективи розвитку: монографія. К.: Ірідіум, 2016. 352 с.

5. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія. / О.М. Батигіна, В.П. Жушман, В.М. Корнієнко та ін. / за ред. В.Ю. Уркевича та М.В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С.О.», 2013. 326 с.

6. Arjjumend Hasrat. Ukrainian legislation for safeguarding agroecosystems and environmental health: the challenges ahead. Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів: матер. дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовтня 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 3-17.

7. Сакаджи К.Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: автореф. дис...к.ю.н.: спец. 12.00.06. «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2011. 20 с.

8. Медведева М.О. Міжнародне право і біотехнології. К.: Промінь, 2006. 186 с.

9. Менів О.І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис...к.ю.н.: спец. 12.00.06. «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2016. 20 с.

10. Уркевич В.Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., 26 травня 2017 р., м. Київ / уклад.: В.В. Носік та ін.; Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Чернівці: Кондрачев А.В., 2017. С. 66-69.

11. Правове регулювання сфери охорони здоров'я людей, тварин, рослин в Європейському Союзі та в Україні: монографія. / за ред. М.І. Іншина. К.: Центр учбов. літ-ри, 2007. 440 с.

Статья посвящена анализу теоретических и правовых основ использования биотехнологий в процессе сельскохозяйственного производства в условиях обеспечения его устойчивого развития, а также формулированию на его основе выводов и предложений, направленных на усовершенствование действующего аграрного законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: биотехнология, генетически модифицированный организм, сельскохозяйственное производство, устойчивое развитие, биопестициды.

The article is dedicated to analysis of theoretical and legal basis of employment of biotechnologies in the process of agricultural production in terms of ensuring of sustainable development. Also it is dedicated to formulating issues and proposals directed on improvement of current agrarian legislation in specified sphere.

Key words: biotechnology, agricultural production, genetically modified organism, sustainable development, biopesticides.

